

Diskussion

Skeptiske betragtninger over begrebet bol

AF

STEFFEN HAHNEMANN

I 1983 publicerede C.A. Christensen en artikel i *Historisk Tidsskrift* under titlen: »Om begrebet bol. Et vidnesbyrd om vikingetidens storbondesamfund« (hæfte 1, s. 1-34). Efterhånden som jeg selv har arbejdet med landsbyernes jordfordeling i de tilgængelige kilder fra 15-1600-tallet og har forsøgt at trænge ind i deres middelalderlige forudsætninger, har bl.a. C.A. Christensens mange artikler været til stor inspiration, men netop denne fra 1983 ægger til modsigelse. Denne følelse blev forstærket, da Niels Lund i et debatindlæg i *Historisk Tidsskrift* i 2006 gav netop dette arbejde en så ophøjet status, at det, i fri gengivelse, turde være mod bedre vidende, hvis nutidens historikere, ligesom fortidens, lod folk svæve i vildfarelse om uligheden blandt bønderne før overgangen fra selveje til fæste.¹

Som nævnt har C.A. Christensens artikel, trods dens store grundighed og forfatterens store indsigt i emnet, ikke overbevist mig på samme måde, som det i henhold til ovenstående har været tilfældet for Niels Lund. Jeg skal efterfølgende søge at skildre hvorfor.

Om formålet med sin afhandling skrev C.A. Christensen på side 1, at det »... søges påvist, at vi gennem bolene, således som de eksisterede gennem århundreder, får et enestående indblik i vikingetidens storbondesamfund, et indblik, som på sin vis ikke er mindre indtryksfuldt end det, vikingeborgene giver«.

Allerede på side 2 er forfatteren imidlertid nået frem til sin konklusion. Han viser en opstilling over de 1542 gårde, som i Roskildebispens jordebog (RBJ) fra 1370 er angivet med kvantitetsmål i øre eller ørtug jord, og konkluderer: »Opstillingen afslører umiddelbart et forhold af

¹ Niels Lund: »Leding, skjaldekvad og bønder«, s. 252, HT 2006:1, s. 243-252.

eminent betydning. Bolet, mansus, er den normgivende enhed, hvorfra gårdene emanerer. I de allerfleste tilfælde er gårdene opstået ved, at bolene er blevet delt i halve (202 tilfælde), i kvarte (389 tilfælde) eller i ottendedels bol (474 tilfælde).² Det hævdes, at gårdene er opstået ved, at bolene er blevet delt, dvs. et stambol = en stamgård. Ifølge C.A. Christensen er det antal hele bol, som kan udledes af de anparter jord, gårdene er noteret for, identisk med antallet af oprindelige gårde før deling. Hvorfor? Fordi bolet er den grundenhed, som ligger bag angivelserne af gårdenes jordbesiddelse i fjerdinge/ottinger eller øre/ørtuger.

Allerede her bør man dog indvende, at disse angivelser kun betyder, at den enkelte gård har så og så megen anpartsret i rebningsjorden, hvor rebningsen er baseret på bol. Bolet er den elementære rebningsenhed.

Hvornår står vi over for den rebede bymark? Det gør vi med landsbyens dyrkningsfællesskab og senest fra det tidspunkt, da bymarken bliver opdelt i fald efter jordbonitet samt i vange, oftest to eller tre, med henblik på vekselbrug.³ I den forbindelse er det nødvendigt, at landsbyens gårde får samme anpart i faldene (og dermed i jord af forskellig bonitet) samt i vangene, således at de har nogenlunde ens udsigt til høstudbytte, uafhængigt af hvilken af vangene, som ligger under plov. Senest fra det tidspunkt, da bymarken bliver struktureret på den måde, opstår behovet for en rebningsenhed som ramme omkring udmåling af gårdenes agre i de enkelte fald. Denne rebningsenhed er bolet. Hvilket forhold disse rebningsenheder (bol) står i til byernes gårdtal, ved vi ikke. Når C.A. Christensen hævder, at forholdet i sin oprindelse var som 1:1, er det en påstand. Disse jordfordelingsenheder har efter hans opfattelse fået betegnelsen bol i overensstemmelse med ordet bols etymologi, som kan henføres til bo eller bosted og derigennem, efter C.A. Christensens opfattelse, til gård. Dermed havde hver gård i landsbyen oprindeligt en bols jord i hvert af bymarkens fald. Før denne udvikling af et jordfællesskab og vangebrug kan gårdene have haft deres jord liggende i separate lodder.

Når vi i RBJ fra 1370 ser gårde med brøkdele af et bol, er det C.A. Christensens opfattelse, at de må forstås som tilsvarende gårddelinger.

² På Sjælland benyttedes, parallelt med bolsystemet, et andet jordfordelingssystem baseret på mark skyldjord, hvor en mark skyld var 3 øre à 8 örtug, og hvor en mark var lig med et bol. En øre eller 8 örtug skyldjord var således en ottendedel af et bol (en »otting«) og to øre en fjerdedel af et bol (en »fjerding«).

³ Bymarken opdelt i to eller tre vange, hvor der skiftevis dyrkedes vårsæd eller vintersæd, mens en vang lå for fæfod. Vangene var igen opdelt i agerfelter, »fald« eller »åse« af forskellig jordbonitet, hvori gårdenes agre var udmålt efter deres anpartsret.

En gård, der da har en fjerding eller 6 ørtug jord (= en kvart bols jord), er en fjerdepart af den oprindelige storgård, en deling, som indebærer en tilsvarende opdeling af bolrebningen i bymarkens fald. Hvor bolene før var elementerne i rebningen (en ager = et bol), må de nu være opdelt i fjerdinge. Rebningens enheden er altså nu brøkdele af et bol (fjerdinge eller ottinge, etc.), men rebet i agergrupper, hver udgørende det oprindelige bol. Det er det billede, vi ser i bolskiftede bymarker i markbøgerne fra 1682-83 til Christian 5.s matrikel. Dette billede af bolskiftede bymarker skulle efter C.A. Christensens opfattelse være slutresultatet af en opsplitning af storgårde siden vikingetiden.

Men RBJ meddeler kun, hvor stor andel hver gård har i landsbyens tilliggende af mark, eng og skov. Og disse tilliggende er grundlæggende opdelt og rebet i så og så mange bol. Hele C.A. Christensens artikel bygger på den anførte påstand: at antallet af bol er identisk med det oprindelige antal gårde i landsbyen. Som han siger: »Bolet er den normgivende enhed, hvorfra gårdene emanerer«. Hvad der menes med »normgivende enhed«, er mig uklart. Bolet er jordfordelingsenheden, ud fra hvilken gårdenes andel i bymarken emanerer. Andet kan man ikke udlede af RBJ. C.A. Christensen hævder, at »i de allerfleste tilfælde er gårdene opstået ved, at bolene er blevet delt ...«. Det er og forbliver som sagt en påstand.

Når C.A. Christensen argumenterer omstændeligt for, at bolene var af vidt forskellig størrelse fra landsby til landsby, men tilnærmelsesvis lige store inden for den enkelte landsby, ville han næppe komme på kollisionskurs med samtidige middelalderhistorikere, hverken her eller i udlandet, men snarere med sit eget bolbegreb. Der er intet i hans forestillinger om disse storgårdes udvikling, som skulle implicere, at bolene i den enkelte landsby blev lige store. Det ville derimod være den naturlige følge af bolenes systematiske og kollektive udrebning i bymarkens fald, efterhånden som disse blev inddraget til dyrkning, men det kan ikke blive resultatet af den enkelte storbondes og hans arvingers ekspansion.⁴

C.A. Christensen argumenterer derudover imod den ifølge ham udbredte opfattelse blandt middelalderhistorikere, »at bolet ... var en jordvurderingsenhed, et jordmål« (s. 4f), en opfattelse næppe nogen nutidig middelalderhistoriker vil tilslutte sig. Det kan vel også knibe med konsensus om C.A. Christensens anden generaliserende påstand, at »alle profanhistorikere, som har beskæftiget sig med bolproblemet,

⁴ Denne tilsyneladende svaghed i C.A. Christensens argumentation er blevet påpeget af Erik Ulsig og Axel K. Sørensen, se Erik Ulsig: »Om begrebet bol – endnu en gang«, HT 1987:2, s. 345-47.

[har] haft øje for, at bolet oprindeligt må have været det samme som en gård, og har sat det i spidsen for deres betragtninger« (s. 4) . Såvel ordet »alle«, som udtrykket »sat det i spidsen for« burde nok være modificeret.

I visse dele af Slesvig blev »gård« i ældre tid betegnet som »bol«, men det var, i hvert fald i de ældste kilder, en fællesbetegnelse for gårde, ganske uafhængig af deres andel i byens bolsjord. I senere kilder skelnes der mellem »helbol« og »halvbol«, svarende til det mere almindelige helgård og halvgård, som heller ikke henviser til gårdenes hele eller halve bolandel, men er en grov gruppering efter gårdens afgift. I øvrigt anfører de tysksprogede kilder navnet Hufner for en gårdmand, dvs. den, der har anpart i rebningsjorden, som er opdelt i »Hufe«, bolets tyske ækvivalent. Hufe henviser etymologisk ikke til bolig eller tilsvarende begreb, men udgår fra ordet »hoba«, som er i slægt med verbet »haben«.⁵ Bol og bolsmand er på samme måde gård og bonde, der har anpartsret i bolsjorden = den bolskiftede bymark. I England var en »virgater« en bonde, der havde en »virgate« = en fjerdedel af en »hide«, den engelske begrebsmæssige ækvivalent til det danske bol.

Der er intet kildemæssigt belæg for, at rebningsenheden bol oprindeligt skulle have været normen for en gårds jordtilliggende, og at gård og bol i den forstand skulle være en begrebsmæssig enhed.

Når C.A. Christensen efter disse indledende betragtninger går over til at beskæftige sig med Meyers kort fra 1640 over Åbenrå amt,⁶ er identifikationen af gård med bol imidlertid blevet en indforstået kendsgerning. Det antal ottinger, som hver gård er noteret for, bliver lagt sammen landsby for landsby, og dermed har vi byernes boltal *og dermed det oprindelige gårdtal*.

C.A. Christensen ønsker også i samme kilde at påvise en pågående opdeling af bolsgården i byen Hønksys. Her er tre bønder fælles om en gård på otte ottinger. Det ser C.A. Christensen som en igangværende opsplitting af en helbolsgård: »Gårdene CDE kan opfattes som en påbegyndt, men ikke endnu fuldt gennemført boldeling«. ⁷ Ældre jordebøger fra 1535⁸ og 1609⁹ viser imidlertid, at det tværtimod drejer sig om

⁵ Walter Schlesinger: »Vorstudien zu einer Untersuchung über die Hufe«, i Ernst-Joachim Schmidt (red.): Kritische Bewahrung. Beiträge zur deutschen Philologie: Festschrift für Werner Schröder zum 60. Geburtstag, Berlin 1974, s. 16: »Es würde sich also um die »Habe« handeln, um das was einer hat, das heißt besitzt, ...«

⁶ C.A. Christensen 1983, s. 11-16.

⁷ C.A. Christensen 1983, s. 12.

⁸ F. Falkenstjerne og A. Hude: Sønderjyske Skatte- og Jordebøger, Rigsarkivet 1895-99, s. 141.

⁹ Peter Kr. Iversen: Tre gottorpske jordebøger 1607-13, Åbenrå 1995, s. 146.

en sammenlægning af to gårde til en gård med otte ottinger, jf. tabelopstillingen.

Gård- nr.	Hønkys										Ottinger B = selveje L = fæste
	1535					1609					
	Ydelser:					Ydelser:					
	penge		rug	havre		penge		rug	havre		
	mark	sk	ds	ørtug	skpr	mark	sk	ds	ørtug	skpr	
1	4	8	6	–	7	4	14	0	1	7	5B
2	4	0	6	1	7	8	13	0	–	14	8B
3	5	0	6	–	–	6	1	6	–	7	6B
4	–	–	–	1	7	2	1	0	–	–	3½B
5	4	8	6	–	7	4	7	6	–	7	5¼B
6	7	0	6	–	7	kirkejord			–	–	1½L
7	2	6	0	–	–	2	3	6	1	7	3L
8	4	8	6	–	7	<hr/>					

Den samlede kornydelse er ens i de to lister. Gård nr. 5 er uforandret, ellers er der store forskydninger. Gård nr. 2 i 1535 synes til dels lig gård nr. 1 i 1609. *Gård nr. 2 i 1609 består af to gårde, muligvis en sammenlægning af nr. 1 og 8 fra 1535*, resten er usikkert.

I jordebogen fra 1609 står 3 bønder ligesom i 1640 for gården med otte ottinger, men det anføres, at den består af to gårde («*also 2 boell*»).

Generelt ser man i øvrigt en mindskning, om end beskeden, af antallet af gårde i Åbenrå amt mellem 1535 og 1609. Der kunne suppleres med det mere vægtige forhold, at en sammenligning af Roskildebispens besiddelser på Møn i 1519¹⁰ sammenholdt med jordebogen 1370¹¹ viser følgende: Uforandret syv bønder i Elmelunde by (hele byen); 11 bønder i Magleby mod ni i 1370 samt et bol øde (det er vel dette sidste, som er blevet besat); 10 bønder i Busene mod 11 i 1370 (hele byen); 11 bønder i Mandemarke mod 12 i 1370; to bønder i Busemarke mod fem i 1370; 11 bønder i Nebele mod 14 i 1370.

Selvom vi her befinder os i senmiddelalderen, støtter det ikke C.A. Christensens opfattelse af en stadig pågående opdeling og øgning af antallet af gårde i landsbyerne siden vikingetiden og ikke mindst efter 1200-tallet. Han anslår således med udgangspunkt i vikingetidens på-

¹⁰ Regnskab af Elmelunde grd paa Møn. 1519. Reg. 108 A. Film nr. S 662. R.A.

¹¹ Danske middelalderlige regnskaber 3. rk., 1.bd. RBJ. Udg. ved C.A. Christensen, Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie 1956, s. 138-141.

ståede helbolsgårde, at der mellem 980 og 1688 er sket en firedobling af gårdtallet på Sjælland-Møn, og at halvdelen af denne fordobling er sket siden 1240.¹²

På de følgende sider gør C.A. Christensen rede for sin opfattelse af den historiske udvikling omkring de Henrik Larsenske begreber bolskifte, solskifte og uregelmæssigt skifte. I den forbindelse anfører han det bekendte mageskifte fra ca. 1250 mellem Løgum kloster og en mand ved navn Jens Snur, hvori der omtales navngivne bol, hvoraf i det mindste et må forstås som kompakt. I øvrigt er dokumentet svært forståeligt, men en del af de anførte jorde kunne forstås som toftebolstrebninger med de medfølgende agre i samme bol i udmarkens fald.

Det er C.A. Christensens opfattelse, at solskiftet er indtrådt som en reaktion på uoverskuelige forhold i bymarken, herunder at enkelte af byernes bolgårde er flyttet ud og har etableret sig med deres jord i et kompakt bol i bymarken, som eksemplet skulle vise i det nævnte mageskifte. At »bolbønderne« har haft helt anderledes bevægelsesmuligheder, skyldes ifølge C.A. Christensen de få bolsbønder, der oprindeligt var i landsbyen, i modsætning til senere, da boldelingen havde ført til et betydeligt større antal gårde. Dermed er ringen sluttet!

Bortset herfra er betragtningerne over bol- og solskifte ikke af større betydning for forfatterens argumentation vedrørende vikingetidens storbondesamfund.

S. 21 nævner forfatteren, at »[d]et stade landskabslovene repræsenterer, med de mere eller mindre planløse indtagninger i landsbymarken, har som forudsætning haft den deling af de oprindelige bolgårde, som på dette tidspunkt er sat ind ...«. Hvad det er for en planløshed, landskabslovene dokumenterer, er ikke klart, derfor heller ikke, hvordan man deraf skulle kunne øjne delingen af de oprindelige bolsgårde.

Længere nede på samme side: »Horreby har omkring 980 haft 9 bolgårde og Hovslund 5. De har sikkert også på det tidspunkt anvendt rebning til udmåling af deres anparter i agerjorden. Men dette agerareal kan ikke have været identisk med det, som bønderne i Horreby og Hovslund med deres henholdsvis 19 og 17 gårde dyrkede i det 17. århundrede.«

Det kan her være hensigtsmæssigt at erindre om, at forfatteren allerede på sin afhandlings side 1-2 har fastslået, at gårde med jordtilliggende anført i bolparter i Roskildebispens jordebog fra 1370 må anses for at være brudstykker af oprindelige udelte fuldbolsgårde. Er der

¹² C.A. Christensen, 1983, s. 21 og 29. Årstallet ca. 1240 er benyttet af forf., fordi vi har plovtalet for Sjælland-Møn fra omkring dette tidspunkt. Plovtalet sættes uden dokumentation lig med gårdtallet.

eksempelvis i en landsby 15 gårde med tilsammen 40 ottinger, så har der i henhold til C.A. Christensen oprindelig »i 980« været fem gårde i landsbyen. Denne »iagttagelse« er siden i resten af artiklen en ufravigelig kendsgerning. Storbonde-samfundet foreligger således allerede på side 2 og er siden en indforstået bestanddel af forfatterens argumentation. Men skønt C.A. Christensen har indarbejdet kendsgerningen i sine efterfølgende betragtninger, argumenterer han dog fortsat, som om den blot var en hypotese.

C.A. Christensen anfører herefter, at der blandt de oplysninger om bol, som vi møder i Dipl. Dan. fra 1085 til 1200, kan ses en tiltagende opsplitning i boldele over perioden. Halve bol nævnes dog i 1085 og bolfjerdinger i to dokumenter fra 1135. Desuden nævnes i perioden flere gange jorde angivet i øre eller ørtug (som boldele), et forhold han ikke omtaler.

Iagttagelsen er ikke markant. Den er vel endda tvivlsom, hvis man medtager de jorde, som er anført for så og så mange øre eller ørtug jord og ikke eksplicit for bolparter som fjerdingen eller ottingen. Skulle iagttagelsen endelig pege på en udvikling, så ville det dreje sig om en tiltagende opdeling af rebningsjorden, og ikke være vidnesbyrd om en tiltagende gårddeling, sådan som C.A. Christensen hævder.

På side 24-25 konkluderer forfatteren endelig, på baggrund af påstanden om de oprindelige bolsgårde med jordtilliggende på hele bol, at der i vikingetidens danske kongerige (inklusive stifterne Hedeby og Lund) var 24.000 bolsbønder. »Det har været antallet af rigets storfamilier«. Man bør her huske, at det hele stadig bygger på forfatterens påstand om den oprindelige helbolsgård på side 2.

Om forfatterens ekskurs vedrørende bolets relation til havneinddelingen¹³

I et fiktivt opstillet eksempel på et bol på otte mark guld, sættes mark guld-tallet for en otting til én.¹⁴ Besiddelsen af én mark guld er ifølge Jyske Lov minimumstallet for ydelsen af »tredingshavn«, altså en tredjedel af fuld havneydelse. Da en mark guld kun er minimumsgrænse, antager C.A. Christensen, at maksimumsgrænsen for ydelsen af tredingshavn er et helt bol, hvorfor der må gå tre bol på en fuld havn. Baggrunden for forfatterens ansættelse af en maksimumsgrænse ved otte

¹³ C.A. Christensen 1983, s. 30-33. Havnen, som bestod af et antal selvejerbønder, var rekrutteringsområdet til et ledingsskib. Hver havne skulle stille én mand.

¹⁴ Mark guld-regningen var et takseringssystem, som i middelalderen blev indført i Jyske Lovs område i et forsøg på at værdiansætte bolene. Et bol kunne således takseres til forskelligt antal mark guld, men oftest otte.

ottinger eller et helt bol fremgår ikke af teksten, men må antagelig henføres til den nu altdominerende vikingetidsbonde fra artiklens side to, som var i besiddelse af netop sådan et endnu udelt bol. Han er nu blevet en så massiv kendsgerning, at han kun er implicit tilstede i argumentationen.

C.A. Christensen antager med sit viste fiktive eksempel, at en tredingshavne ydes af gårde med en jordbesiddelse fra en otting til et helt bol, når bolet (på 8 ottinger) er takseret til 8 mark guld. Deraf skulle man så kunne udlede, at der går tre bol på en havne. Her er C.A. Christensen konsekvent nok i tankegangen ved at sige bol og ikke gårde, i betragtning af, hvad der ifølge ham er hændt i tiden mellem 980 og Jyske Lov. Det hele slutter, som det begyndte på side to, med påstanden om de oprindelige helbolsgårde. Der er intet bevis ført for denne indledende påstand, men til gengæld kræver det den yderste koncentration at følge forfatteren i de smukt gennemførte abstraktioner. Jeg må bede Niels Lund om assistance og en uddybning af hans variation over temaet, der hvor han som en elementær kendsgerning, endda uden kildehenvisning, fastslår, at: »Ifølge Jyske Lov ydedes tredingshavne af ét bol eller én gård. Fuld havne må derfor svare til tre bol eller tre gårde; ...«¹⁵ Dette er afgjort ikke en korrekt gengivelse af den pågældende passus i Jyske Lov; det er så til gengæld en ubegrænset tilslutning til C.A. Christensens betragtninger med tilbagevirkende kraft på Jyske Lovs 3. bog, paragraf 12.

En alternativ opfattelse af bolbegrebet

Vi møder begrebet bol endnu, dog kun sporadisk, i 1600-tallets kilder til bondesamfundets og landsbyens erhvervsstruktur, men i den tidlige middelalder og højmiddelalderen har det været en integreret bestanddel af landsbyens virkelighed. Hver landsbys bymark var sat for et antal bol, mens bondens anpart i bymarken var udtrykt ved hans »bymål«, dvs. hans anpartsret, og denne var udtrykt i hans anpart i et eller flere af disse bol, som regel udtrykt i fjerdedele (»fjerdinger«) eller ottendele (»ottinger«), sjældent settinger eller tolvtinger af hele bol.

Bolet var den enhed i bymarken, hvori bonden således havde sine rettigheder. I de yngre kilder, først og fremmest markbøgerne fra 1682-83 til Christian 5.s danske matrikel, hvori bymarkerne er fremstillet, fremstår bolene som udrebet i fire eller otte agre i alle faldene (som regel mellem 50 og 70) i bymarkens to eller tre vange. Bondens bolrettighed

¹⁵ Niels Lund 2006, s. 251.

– hans bymål – manifesterer sig ved de agre, han besidder i et eller flere af disse bol, således at besiddelsen f.eks af en ager i et bol betyder et bymål på en fjerding, respektive en otting, mens besiddelse af f.eks. en ager i et bol og to agre i et andet bol betyder, at han har et bymål på tre fjerdinge, respektive tre ottinge, osv.

Bolet er altså et mellemlid mellem gården og dens rettigheder i bymarken. Sådan ser bolskiftet ud, som vi kender det fra de skriftlige kilder.¹⁶ Det er til at forklare, og det er til at forstå. Men gåderne melder sig, når man vil søge at forklare baggrunden for dets tilstedeværelse og dermed også for dets oprindelse.

C.A. Christensens søger en forklaring gennem at identificere begrebet bol med en oprindelig »helgård« og lade den videre udvikling fra denne »vikingetids-storbonde« bestemmes ved delinger af gård og bol ved arv eller handel. Det er imidlertid en forklaring, som harmonerer dårligt med den systematiske opdeling af bolet i fjerdings- eller ottingsagre, der møder os i 16-1700-talskilder, og som også præsenterer sig ved begreberne fjerding og otting som bondens bymål i ældre kilder. Ydermere er det påvist, at denne opdeling af bolet var bestemmende for den omsætning af bolandele mellem landsbyens gårde (ved arv eller handel), som vi ser på de to øer Endelave og Samsø i 15-1600-tallet.¹⁷ Det leddelte bol var en forudsætning for denne vandring af bolandele. En bonde med et bymål på to fjerdinge, bestående af en ager i et bol og en anden ager i samme bol, kunne således uden videre afgive den ene fjerding i dette fjerdingsrebede bol til en arving eller køber.

Dette systematisk leddelte bol kender vi også fra England, hvor de med bol analoge begreber *hide* og *carrucate* i meget tidlige kilder ses opdelt i henholdsvis fire *virgates* eller *yardlands* og otte *oxgangs*.¹⁸

Forestiller man sig, sådan som C.A. Christensen da faktisk gør, at gårdenes besiddelsesforhold i bymarken har været underkastet ændrin-

¹⁶ Se bl.a. Henrik Larsen: Vejlbysogns Landbohistorie. Århus Stifts årbøger bd. 20, 1927, s. 94-203; Ole Widding: »Om rebning«, Bol og By, nr. 5, 1964, s. 84; Wolfgang Prange: »Ottung und Bol in der Tyrstrupharde«, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, bd. 104, 1979, s. 49-142; Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83, Esbjerg 1983. Vedrørende den Sjælland-Falsterske rebning af bolet efter mark-øre-ørtugregningen, se C.A. Christensen: »Det falsterske landstings erklæring 1484 om skyldjord og rebning«, i Svend Gissel (red.): Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang på halvårsdagen den 5. august, Landbohistorisk Selskab 1970, s. 21-32.

¹⁷ Steffen Hahnemann: Bol, skipen og kongsbønder i det sydlige Kattegat, Landbohistorisk Selskab 1994.

¹⁸ Vedrørende handel med anparter af disse jordfordelingsenheder i England, se Steffen Hahnemann: »Jordfordelingen på Samsø og Endelave i det 16. og 17. århundrede set i lyset af den middelalderlige engelske jordhandel«, Bol og By, 2000:2, s. 53-69.

ger ved arv og handel, så kunne et sådant systematisk leddelt bol i det mindste lette en sådan omsætning og måske endda betragtes som en nødvendig forudsætning. Dermed kunne man formode, at bolet har sin oprindelse primært som et instrument for landsbyens gårdmænd og først sekundært for øvrigheden som takseringsobjekt. Denne bolopfattelse har endvidere den fordel, at den indebærer en klar adskillelse mellem byens gårde og bolene i bymarken.

Det er muligt, at gårdenes bolbesiddelser har været større i vikingetiden, men der er ikke nogen overbevisende grund til at operere med en vikingetidsstorbonde med et massivt »naturgroet« bol.

Dette er blot for i al korthed at pege på en alternativ fortolkningsmulighed af begrebet bol. Emnet er i sine sammenhænge stort og kompliceret, og meget trænger til afklaring. Det gælder f.eks. tidspunktet for udviklingen af fællesdrift i landsbyen samt opkomsten af to- og trevangbrug med dets betydning for bolet som jordfordelingsenhed. Der er også et massivt behov for sammenlignende undersøgelser af bolet og de med bolet analoge begreber i europæisk middelalder.